

ОБРАЗ ВІДЬМИ В РИМСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню образу відьми в римській літературній традиції. Аналізуючи роботи Горація, Овідія, Проперція, Тібулла, Петронія й Апулея, виділяються кілька характерних рис, які були притаманні відьмам. Особлива увага приділена їхнім вмінням, звичкам, зовнішньому вигляду та магічним ритуалам.

Ключові слова: відьма, чаклунство, магія, релігія.

Цицерон писав, що вся релігія римського народу спочатку складалася з обрядів і ауспіцій, а потім до цього додалися прорікання, які давалися на підставі чудес і знамень¹. У Римі займатися ворожіннями, спостерігати за знаменнями, тлумачити сновидіння, питати долю в оракула міг кожен громадянин. Але іноді з'являлися люди, чия діяльність виходила за рамки дозволеного релігією². Йдеться про відьом та їх майстерність. Поряд з описом чаклунк, як деякої невизначеної і принципово відкритої множини, існують відомості про окремі найбільш значущі і відомі постаті. Такі повідомлення знаходимо в Лукана про Еріхто, Апулея про Мерою і Памфілу, Горація про Канідію, Сагану, Вейю і Фолію. Питання магії та відьомства, їх взаємовідносини з офіційною релігією неодноразово потрапляли в центр уваги науковців³. В цьому напрямку працювали А.В.Петров⁴, М.Діккі⁵, Д.Огден⁶, М.Бейлі⁷ та ін. Ми обмежимо наше дослідження питанням образу відьми, який склався в римській літературній традиції, оскільки, по-перше, у ній відображалися народні уявлення про магію та відьомство, а, по-друге, література сама створювала певний культурний стереотип у відношенні до образу відьми.

До середини I століття до Р.Х. і, скоріш за все, раніше, римляни прийшли до засудження й несхвалення ритуалів, що практикувалися особами, які стверджували, що мають сили порушити нормальний хід природи. Також утвердилась думка, що ці практики були відхиленнями від належного дотримання релігійних обрядів. Проте ефективність такої діяльності залишалася спірною. Пліній Старший, наприклад, вважав магію неправильною, з одного боку, тому що це помилкове переконання, яке встановлює помилкові причинно-наслідкові зв'язки. Але він ніколи не стверджував, що магія є не правильною, бо це брехня. Дійсно, він вважав, що махінації магів часто були ефективними, навіть давав рецепти лікування, які могли використати люди, щоб протидіяти нападу магів. Магія, на думку Плінія, – це поєднання кількох різних напрямків знань⁸ (релігії, медицини та астрології), але вона є неправильною тому, що її використання шкодить людям.

Можемо спробувати зібрати воєдино з вірша Горація більш повну картину концепції магії в Римі. Його п'ята Епода – драматична поема, що зображує відьом, які ховають хлопчика живцем. Їм була потрібна його печінка для створення любовного зілля. Але спочатку відьми знущались над ним, щоб наповнити почуттям туги, яке мало передатися об'єкту любові⁹. У вірші хлопчик і головна відьма, чие ім'я Канідія, розмовляють. В основному з того, про що вони говорять, можемо реконструювати думки Горація стосовно магії. Вірш починається подивом і переляком з яким хлопчик просив відьом сказати йому, чому вони так на нього дивляться¹⁰. Він звертається до Юпітера на ім'я, який, як додає хлопчик, не схвалить те, що вони роблять¹¹. Відьми продовжують свою діяльність байдуже, про що можемо здогадатися з молитов хлопчика. Горацій говорить, що одна з відьом, Вейя, позбавлена будь-якого почуття сумніву, в той час як вона вирила траншею, в якій мав бути закладений хлопчик¹². Жінкам також бракувало поваги до божественного. Це проявляється в безтурботності, з якою вони вітають закликання Юпітера хлопчиком. Несхвалення Юпітером їх діяльності буде означати, що він дивиться з немилістю на їх магічні дії. Жінки в очах оповідача нечестиві, не тільки тому, що вони готові пожертвувати невинним життям, а й тому, що здійснюють магічні ритуали.

У ході підготовки відьми на чолі з Канідією моляться Ночі і Діані, як вірним свідкам своєї справи, щоб вони були присутні і направили свій гнів й божественну силу проти будинку ворога¹³. Діані молилися, як тій, хто править в тиші, в якій виконуються приховані священні обряди¹⁴. Ритуали, які виконує відьма, з її точки зору, є містичними обрядами, виконаними в таємниці, тиші і темряві ночі. Як тільки Канідія закінчила, говорить оповідач, хлопчик більше не намагався заспокоїти безбожних жінок ніжними словами, й промовив страшне прокляття¹⁵, яке почав ствердженням, що заклинання не мають сили змінювати людську долю¹⁶.

Отже, картина чаклунства, яка впливає з п'ятої Еподи Горація полягає в наступному: це діяльність, яка носить близьку подібність до містичних культів звичайної релігії, але яка насправді є пародією або перекрученням правильної релігійної практики; прагне перевернути природний порядок речей; люди, які беруть участь в чаклунстві не тільки позбавлені будь-якого почуття сумління, вони також нечестиві і їм не вистачає належної поваги до божественного¹⁷. Горацій, створивши яскравий образ людського жертвоприношення, поставивши емоційний акцент на ненависті й відразі до відьом, і на співчутті до їх жертви, розглядав магічну діяльність як реальне зло.

У роботах римських письменників і поетів відображалися народні вірування і уявлення щодо того, ким були відьми, якими силами володіли, для чого використовували свої вміння. Терміни, якими позначали відьом і чаклунок – *cantatrices* (*cantatrix*), *sagae* (*saga*) чи *veneficae* (*venefica*) – мають різне походження, хоча їх використовували як взаємозамінні для позначення одних і тих же людей.

Відьмами зазвичай були жінки похилого віку, видом жакливі, з розпатланим й нечесаним волоссям, яке часто порівнюють зі зміями. Сагана носила перуку. У відьом були гнилі зуби, іноді вставні щелепи (свинцевий зуб), нестрижені нігті, вони часто ходили босоніж, одягнені в чорне, мали блідий і нездоровий вигляд¹⁸. Еріхто мала строкате вбрання, як кольоровий одяг фурій; її боялися не лише люди, а й небезпечні тварини, такі як тигри, леви, змії¹⁹. Іноді чаклунством володіли звичайні нічим непримітні жінки, як Памфіла. Фотіда була молодою й гарною, але її можна скоріше вважати помічницею, ніж чаклункою²⁰.

Відьми намагалися приховати свою діяльність, обираючи для цього відлюдні місця й темний час доби, але про них завжди йшов поголос в народі. Маємо численні приклади з джерел. Біррена попереджає, що Памфіла вважається першою відьмою і майстринею заклинати душі померлих²¹. Фотіда скаржиться Луцію, що її прогнав циркульник, так як про неї та її господиню і без того ходить недобра слава, ніби вони займаються злими чарами²². Сократ розповідає Арістому про злодіяння Мерої, які вона зробила на очах у багатьох²³. Сексту на житло Еріхто вказала чутка, а Еріхто раділа своїй нечестивій славі. Дружина мірошника, роздратована образою, відшукує якусь стару відьму, про яку йшла чутка, ніби своїми замовляннями і чарами вона може зробити що завгодно²⁴. Весь Неаполь і сусідні з ним міста впевнені, що відьма зводить місяць з зірками фессалійським заклинанням²⁵.

Люди вірили, що відьми мають владу небо спустити, землю підвісити, зірки загасити, струмки твердими зробити, води, звивистих річок, і потоки зупинити, гори розплавити, дике каміння і ліс змусити з місця зрушити, небіжчиків вивести, богів звести²⁶. Їм підкоряються мани, змінюють свій хід світила, несуть рабську службу стихії, вони контролюють погоду (грим, блискавки, туман, зливи)²⁷, змінюють пори року, день і ніч, знаються на травах, спілкуються з духами, віщують майбутнє²⁸.

Іноді зустрічається інформація про особливі вміння та майстерність²⁹ у чаклунських справах. Дружина одного з коханців Мерої сказала щось недобре про неї. Тоді відьма засудила її на вічну вагітність, зупинивши розвиток плоду в утробі. За допомогою таємного насильства над божествами, всіх жителів в їх же власних будинках замкнула, так, що цілих два дні не могли вони ні замків збити, ні дверей виламати, ні навіть стін просвердлити. А найбільшого кривдника в глуху ніч замкненим, як він був, з усім домом – зі стінами, самою землею, з фундаментом – перенесла за сто верст в інше місто, розташоване на самій вершині крутої гори і тому позбавлене води³⁰. Еріхто хвалиться, що її мистецтву під силу смерть одного затримати, хоч її і кваплять зірки; або ж зіллям чарівним може роки обірвати, нехай навіть всі зірки пообіцяли довгу старість³¹. Медея повернула молодість старцю Есону³². Памфіла, поглянувши на запалену лампу, передбачала погоду на наступний день, і шепотілася з нею перед пере-

творенням в сову³³. Мероя, Памфіла і Еріхто вдавалися до магічної реанімації: так, Мероя воскресила Сократа, закривши нанесену йому рану губкою³⁴, Памфіла викликала душі тих, хто їй подобався³⁵, а Еріхто воскресила воїна за бажанням Секста Помпея³⁶.

Потрібно відзначити, що, незважаючи на всі таємні знання, майстерність і вміння, були речі непідвладні чаклунству. Про це говорить Еріхто: "Якщо ж ланцюг причин від початку всесвіту виходить, Якщо всім долям біда, коли посмієш ти щось зачепити, І під ударом одним весь рід людський опиниться, – Ми, фессалійки, тоді всім натовпом говоримо, що Фортуна нині Всесильніша за нас"³⁷.

Головною турботою відьом, виходячи з наших джерел, була любовна магія в її різних проявах³⁸. Памфіла невпинно нудиться хіттю і як тільки побачить юнака гарної зовнішності, негайно полониться його красою і приковується до нього душею і поглядом. Зваблює його, опановує його серце, навіки пов'язує узами ненаситної любові. Якщо ж хто буде неслухняний і знехтує нею, негайно перетворює того на камінь, в худобину, в будь-якого звіра або ж зовсім знищує. А коли жодні чари не допомагають в її любовних справах, то вона обертається в птаха і в такому вигляді летить до свого бажаного.

Мероя запросила до себе в ліжко Сократа, коли її здолала хіть³⁹. Він був з нею лише раз і назавжди потрапив у рабство, до тих пір, як вона не вбила його за те, що любов її зневажав і втечу задумав. Коханця свого, який посмів полюбити іншу жінку, єдиним словом обернула в бобра. Шинкаря одного сусіднього, а значить конкурента, обернула на жабу. Суддівського одного, який проти неї висловився, перетворила на барана⁴⁰.

Відьми могли травами і чаклунством звільнити від любові, наслати прокляття, яке забирає чоловічу силу, приготувати приворотне або відворотне зілля. З цих причин в літературі відьми часто виступають ролі звідниць. Чаклунка склала замовляння для обману чоловіка, яке потрібно було тричі сказати і тричі сплунути, після чого чоловік не повірить про зраду навіть собі самому, якщо застане їх обох у ліжку. Але коханець попереджає, що від інших потрібно утриматися, тому що про одного нього чоловікові відати не дано⁴¹. Ображені герої, чиїх коханих відьми – звідниці направили на шлях зради, проклинають їх⁴².

Ревнощі, образа і помста за зневагу до себе чи наклеп були характерними для поведінки відьом. Для досягнення кохання відьми були ладні на все: викликати померлих, використовувати приворотні – відворотні зілля, пари льялок, волосся бажаного об'єкта, перетворювати і перетворюватися на тварин, усувати конкурентів.

Чаклунство було тісно пов'язано зі смертю. Відьмам для їхніх злодіянь була необхідна плоть померлого. У Апулея читаємо, що навіть у могилах небіжчики не можуть залишатися недоторканими, і з багать, зі склепів добувають якісь залишки і клаптики трупів на загибель живим. А старі чарівниці в самі хвилини поховальних обрядів встигають зі швидкістю хижих птахів передбачити нові похорони⁴³. Далі слідує історія Телефрона, який погодився стати могильним вартовим, щоб стерегти небіжчика від відьом, які намагалися вкрасти його частини тіла. Петроній розповідає як відьми вкрали тіло хлопчика і натомість підсунули солом'яного фюфана⁴⁴. Тацит повідомляє про будинок Германіка, в якому не раз знаходили на підлозі і на стінах вилучені з могил залишки людських трупів, накреслені на свинцевих табличках замовляння й закляття і там само – ім'я Германіка, напівобгорілий прах, що сочиться гноем та інші знаряддя знахарства, за допомогою яких, як вважається, людські душі доручають богам пекла⁴⁵.

Та ж Еріхто жила на кладовищі, щоб завжди мати під рукою необхідне, адже "нова смерть дає рясні жнива", а їй "мертвих купи потрібні, і крові цілого світу жадає вона: убитих царів обезглавлювати трупи, і сподівається викрадати попіл гесперійських синів, кістки знатних чоловіків і манів великих привласнити". Особливу радість їй приносила війна, якій вона навіть заборонила віддалятися⁴⁶. Руки Еріхто не бояться вбивств, коли їй потрібна кров, сама створює манів: їй смерть людини лише на користь. Лукан приділяє велику увагу різним засобам, які Еріхто збирає для використання в своїх магічних обрядах. Вона проводить страшні дії над трупом – вириває очі, гризе пожовклі нігті, риється в утробі і смикає кишки, так само збирає мотузку зі смертельною петлею від удавленника, зішкрябує хрести, викрадає цвяхи з рук і чорну рідину з тіла⁴⁷.

Для своїх заклинань відьми могли використовувати не тільки тіла, а й душі померлих, викликати привидів⁴⁸. Канідія і Сагана на старому кладовищі, де всюди траплялися білі кістки,

викликали тіні померлих відповідати на їхні страшні заклинання⁴⁹. Так само цим відьмам необхідна була смерть хлопчика для створення приворотного зілля. Мірошника вбив привид загиблої насильницькою смертю жінки, яку на нього напустила стара відьма⁵⁰. Памфілі підкоряються мани, вона може на час повернути душу. Еріхто навіть повертає до життя воїна, щоб дізнатися від нього результат громадянської війни.

Місця, обрані відьмами для своїх магічних дій, становлять особливий інтерес. Ми вже згадували, що такі місця повинні були бути подалі від людських очей, тому Еріхто жила в розорених гробницях, або ж займала порожні могили. Свої обряди відьма здійснювала в порожній печері під неприступною скелею, всередині якої панував морок і пліснява, а світло могло проникнути тільки породжене чарами. Навколо печери тіснився блідий ліс⁵¹. Для своїх магічних занять Памфіла облюбувала плаский дах, який був відкритий всім сторонам світу. Тут вона готувала всі приладдя для своєї зловісної справи: всякого роду аромати, таблички з незрозумілими написами і вцілілі уламки загиблих кораблів⁵², розкладені у великій кількості частини оплаканих і навіть похованих небіжчиків; ніздрі і пальці, цвяхи від хрестів зі шматками м'яса; в іншому місці кров, зібрана після вбивства, і пробиті черепи, вирвані з пащі диких звірів⁵³. Тут ще раз підтверджується важливість використання мертвих в чаклунських цілях, але тільки цим не обмежувався склад зілля.

Інгредієнти для магічних заклинань і обрядів варіюються від простих всім відомих трав, таких як кріп, лаврове листя, до різних диковинок – вовча борода, зуб єхидни, гілки фіги здобуті з могил, цвинтарний кипарис, яйця окроплені кров'ю жаби, пір'я похмурих пугачів. Часто зустрічається згадка, що кістки і плоть були відібрані у тварин, вирвані з пащі собак і вовків, з пазурів птахів. Наведемо в приклад список інгредієнтів ("все, що природа на загибель і зло породила"), які використовувала Еріхто для магічної реанімації: місячне зілля, собаки шаленої піна, тельбух лісової рисі, хребет лютої гієни, оленя мізки, риба, що може корабель серед хвиль затримати, очі драконів, єхидна, крилаті змії з аравійських пустель, шкіра, яка живо сповзла з тіл рогатих лівійських керастів, попел згорілого на східному багатті фенікса⁵⁴.

Відзначимо ще один аспект, пов'язаний з відьмами. Це тема, яка повторюється в стародавній літературі, що люди, які стикаються з відьмами, вже не можуть повернутися додому. Сократа, який зустрів Мерою, сім'ї оплакали і кликали як небіжчика. Арістомен після історії, що сталася з його другом і відьмами тікає, наче дійсно мав на совісті вбивство, відмовляючись від батьківщини і рідного дому, прийнявши на себе добровільне вигнання⁵⁵. Телефрон, якому відьми завдали каліцтва, відрізавши ніс і вуха, вирішує, що вже не зможе повернутися додому⁵⁶. Луцій каже, що після зустрічі з Фотідою, яка і сама в магічних справах видається не новачком, а людиною досвідченою, вже не прагне до домашнього вогнища і до від'їзду не робить приготувань. Схожа доля чекала й на Одиссея, коли він потрапив в руки Цирцеї і Каліпсо.

Римські письменники створили незабутні образи відьом, таких як Памфіла, Мерою, Канідія, Сагана, Вейя, Фолюя. Лукан залишив найбільш складний, перебільшений і жахливий образ відьми (його Еріхто) у класичній літературі і найяскравіший опис фессалійського чаклунства в цілому⁵⁷. Досліджуючи роботи Горація, Овідія, Проперція, Тібулла, Петронія і Апулея, можемо виділити кілька характерних рис притаманних відьмам. Зазвичай відьмами були неохайні старі, з нечесаним волоссям, поганими зубами, бліді й страшні. Іноді чаклунством володіли красиві жінки і дівчата. Відьми постійно нудилися хіттю, тому їхньою головною турботою була любовна магія в її різних проявах. Відьми могли контролювати навколишнє середовище і море, розливи річок, стихії, рух небесних тіл, зміну дня і ночі, воскрешати мертвих, спілкуватися з примарами. Для своїх обрядів і заклинань збирали шкідливі трави, людські кістки, погрожували богам. Могли перетворити людей в різних тварин або перетворитися на них самі. Часто траплялося так, що люди, які стикалися з відьмами, не могли повернутися додому. Образ відьми, що сформувався в римській літературній традиції, послужив основою для подальшого уявлення людей про чаклунство в цілому.

¹ Cic. De Nat. Deor. 3.5.

² Lucan. Phars. 6.431-434.

- ³ *Arcana mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds: a Collection of Ancient Texts / [transl. by Georg Luck]. – 2nd ed. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006. – 544 p.; Magic and Ritual in the Ancient World / [ed. by P. Mirecki and M. Meyer]. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001. – 470 p.*
- ⁴ Петров А.В. Магия и элитарная система ценностей в поздней античности // Интеллектуальная элита античного мира. Тезисы докладов научной конференции 8–9 ноября 1995 г. – СПб., 1995. – С. 43–48; Петров А.В. Социологический подход в изучении античной магии // Жебелевские чтения-II. Тезисы докладов научной конференции 26–27 октября 1999 г. – СПб., 1999. – С. 2; Петров А.В. <petrov@centant.pu.ru> "Теургия: социо-культурные аспекты возникновения философски интерпретированной магии в античности" <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/petrov/001_0103.htm>. В: "Аристей" <<http://www.centant.pu.ru/aristeas>>. 2001.
- ⁵ Dickie Matthew. *Magic and Magicians in the Greco-Roman World / Matthew W. Dickie.* – London; New York: Routledge, 2001. – 380 p.; Dickie Matthew W. Who Practised Love-Magic in Classical Antiquity and in the Late Roman World? // *The Classical Quarterly, New Series.* – Vol. 50. – No. 2 (2000). – P. 563–583.
- ⁶ Ogden Daniel. *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: a Sourcebook.* – NY: Oxford University Press, Inc., 2002. – 354 p.
- ⁷ Bailey Magic and Superstition in Europe: A Concise History from Antiquity to the Present. – Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2007. – 274 p.; Bailey M.D. The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature // *The American Historical Review.* – Vol. 111. – No. 2 (April 2006). – Oxford University Press. – P. 383–404.
- ⁸ Plin. *Nat. Hist.* 30.2.7-8.
- ⁹ Hor. *Epod.* 5.11-40.
- ¹⁰ *Ibid.* – 5. 1-10.
- ¹¹ *Ibid.* – 5. 8: per inprobaturum haec lovem.
- ¹² *Ibid.* – 5. abacta nulla Veia conscientia.
- ¹³ *Ibid.* – 5. 49-54.
- ¹⁴ *Ibid.* – 5.51-52: quae silentium regis, arcana cum fiunt sacra.
- ¹⁵ *Ibid.* – 5. 83-86.
- ¹⁶ *Ibid.* – 5. 87-88: venena magnum fas nefasque, non valent /convertere humanam vicem. Неєфективність магії була одним із стандартних обвинувачень, висунутих проти неї.
- ¹⁷ Dickie M. W. *Magic and Magicians in the Greco-Roman World...* – P. 134–135.
- ¹⁸ Hor. *Sat.* 1. 8. 21-26; Luc. *Phars.* 6.517-518; Apul. *Met.* 1.7, 12.
- ¹⁹ Luc. *Phars.* 6.485-9.
- ²⁰ Apul. *Met.* 2.9, 3.19.
- ²¹ *Ibid.* – 2.5.
- ²² *Ibid.* – 3.16.
- ²³ *Ibid.* – 1.9-10.
- ²⁴ *Ibid.* – 9.29.
- ²⁵ Hor. *Epod.* 5, 43-46.
- ²⁶ Tibul. *Eleg.* 1.2.45-54; Ov. *Heroid.* 6.84-92; Met. 7.119; Luc. *Phars.* 6.460-482; Sen. *Med.* 755-756; Verg. *Aen.* 4.489; Prop. 1.1.24.
- ²⁷ Sen. *Med.* 754; Tib. 1. 2.51-2; Ov. *Met.* 7. 202.
- ²⁸ Luc. *Phars.* 6.525-770; Hor. *Sat.* 1.33-43.
- ²⁹ Стародавня магія зазвичай мала справу з матеріальним світом, який контролювався невидимими силами. Коли відьма викликала ці сили засобами магічного знання, то через них могла змінити сьогодення, передбачити чи вплинути на майбутнє. Див.: *Arcana mundi...* – P. 39.
- ³⁰ Apul. *Met.* 1.9-10.
- ³¹ Luc. *Phars.* 6.608-610.
- ³² Ov. *Met.* 7.164-292
- ³³ Apul. *Met.* 2.11, 3.21
- ³⁴ *Ibid.* – 1.13
- ³⁵ *Ibid.* – 3.18
- ³⁶ Luc. *Phars.* 6.667-718

³⁷ Ibid. – 6.611-615

³⁸ Ov. Am. 3.7.27-36; Hor. Epod. 5.38-43, 69-78; Apul. Met. 1.7-9, 3.15,21.

³⁹ Римське законодавство (CJ.9.18.0. De maleficiis et mathematicis et ceteris similibus) і юридична практика констатували зв'язок між магією та сексуальною ненормативністю. Тацит розповідає, що двоюрідна сестра Агріппіни Клавдія Пульхра була звинувачена в розпусному способі життя, в перелюбстві, а також у ворожінні й задумах проти принцепса (Тас. Ан. 4.52); схожі випадки див.: Тас. Ан. 6.29; 12. 52, 59; 16.8, 14.

⁴⁰ Apul. Met. 1.9.

⁴¹ Tibul. Eleg.1.2.55-60.

⁴² Propert. Eleg. 4.5.1-18, 63-78.

⁴³ Apul. Met. 2.20.

⁴⁴ Petron. Satir. LXIII.

⁴⁵ Тас. Ан. 2.69.

⁴⁶ Luc. Phars. 6. 579-588.

⁴⁷ Ibid. – 6.525-561.

⁴⁸ Котлярова К. Марновірство смерті: привиди в Стародавньому Римі // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 40. – К., 2013. – С. 109–113.

⁴⁹ Hor. Sat. 1.8.10-29.

⁵⁰ Apul. Met. 9.29-31.

⁵¹ Luc. Phars. 6.510-514, 640-650.

⁵² Матеріали з корабельної аварії були цінними у зв'язку з загиблими і загубленими в морі, а тому вічно не похованими і неспокійними.

⁵³ Apul. Met. 3.17.

⁵⁴ Luc. Phars. 6.670-684.

⁵⁵ Apul. Met. 1.6-7, 19.

⁵⁶ Ibid. – 2.30.

⁵⁷ Ogden Daniel. Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds... – P. 123.

Статья посвящена исследованию образа ведьмы в римской литературной традиции. Анализируя работы Горация, Овидия, Проперция, Тибулла, Петрония и Апулея, выделяются несколько характерных черт, присущих ведьмам. Особое внимание уделено их навыкам, привычкам, внешнему виду, магическим ритуалам.

Ключевые слова: ведьма, колдовство, магия, религия.

The article investigates the image of witches in Roman literary tradition. In the works of Horace, Ovid, Propertius, Tibull, Petronius and Apuleius, we identified several characteristic features which were inherent for witches. Particular attention was paid to their skills, habits, appearance and magical rituals.

Keywords: witch, witchcraft, magic, religion.